

שרה הלפרין

לאופיה היהודי של הטראגדיה "והיה העקוב למישור"

"אבל סומך אני על היחידים שיראו מה
בין סיפורי לאותם שכל יד כותבת".
ש"י עגנון

היצירה "והיה העקוב למישור" לש"י עגנון בנויה על דגם עלייה של סיפור עממי ידוע, שבו שאו
"המת-החזי" מתגלם בתיאור נסיגו הכושל של בעל אוהב לשוב לאשתו אחרי שבעדר מביתו כמה
שנים. סיפורים עממיים וספרותיים על נושא זה חוברו ועובדו בלשונות שונות, כולל עברית ויידיש.
מבניהם נראה לי מרשים ביותר חיבורו הספרותי של ש"י עגנון, שעובד חומר עממי זה לטראגדיה
יהודית מופתית.

למרה הפלא, לא הוכרה יצירה זו עד היום כטראגדיה יהודית. הסיפור, הדעה הרווחת בין חוקרי
הספרות העברית היא שייצירה זו איננה יהודית, שהיא זרה לרוח היהדות ושעלילתה איננה מתאימה
לגיבור שלה.

דעה זו מצאה לה מהלכים כבר בראשית המאה הנוכחית. בשנת תרע"ג (1913), זמן לא רב לאחר
שהוציא י.ת. ברנר את יצירתו של עגנון "והיה העקוב למישור" בחוברת מיוחדת,¹ וכחצי שנה לאחר
שנגמר פרסומה בהמשכים בגליונות "הפועל הצעיר",² כתב עליה שמעון מגחם לאור, עורך "המצפה",
את הביקורת הבאה:

"ש"י עגנון הוא סופר גליצאי בעל כשרון רב... ספרו זה ראוי להיות נחשב עם מיטב
הספרות העברית שברוסיה ובא"י. אך הסיפור הוא כעין אליה וקין בה. צורתו היא צורת
מעשה נורא של יראים והרדים המצוי בהקדמות ספרי הקדמונים, אבל פופו אינו ראוי
לאיש ירא וחלד כמנשה חיים ולא למספר בלשון ובסגנון כזה. הגע בעצמך, איש צדיק
ותמים יודע בעצמו שהוא חי ובאשתו שהיא אשת-איש ורואה שהיא דרה עם אחר
ויולדת לו בן והוא כובש פניו בקרקע ושותק ונומל סודו עמו אל קברו, להרבות ממורים
בישראל! שום אדם ירא שמים לא יתנהג כן."³

על טענה זו חזר כעבור שנים והמש שנה פרופ' דב סדן — מוטיקי החוקרים שבינינו, שהכיר אישית
את עגנון וליווהו בדרך פרסום מרבית יצירותיו — והדגיש:

"הסיפור 'והיה העקוב למישור' אינו מתאים לרוח היהדות. סופו הוא כישלון ממש...
ועגנון הצטער עליו כל ימיו."⁴

בעקבות ויכוח, שהתעורר בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, לאחר הרצאתי על הנושא
"השוואת המקור היידי כסיפור-עם עם העיבוד האמנותי של ש"י עגנון ב'והיה העקוב למישור',
ירושלים, כ"ז באב, תשל"ז (11.8.77).

1. והיה העקוב למישור, חיבורו והעלו על הכתב ש"י עגנון, בהוצאת י.ת. ברנר, יפו, א"י, דפוס א.
אתיו, התרע"ב.
2. מ-9 לינואר 1912 עד 19 למאי 1912.
3. "המצפה" י"ד חשוון, תרע"ג (25.19.1912). מובא גם ב"על המצפה", מבחר כתבי שמעון מגחם לאור,
הוצאת הרב קוק, 1969, עמ' 313. ההטעמות הן שלי.
4. בדבריו בויכוח שלאחר הרצאתי בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות.

ממלא יעקב רכניץ תפקיד ב"טפס הגסתר" —
הסימבולי של הסיפור.

(חמשוך יבוא)

(אילת השחר)

בכל אלה יש כדי לרמוז לרובד מניעים גוסף
הקיים בסיפור. רובד זה אין הוא סותר את הרובד
הפסיכולוגי. הוא משלים אותו ומוסיף לו נדבך.
כחתנה של שושנה — השכיבה, כמי ששם ישראל
ושמו של הקב"ה קשורים בו וכמי שמניעים רבים
להתנהגותו מצוגנים ברובד מיסטי-סמוי, אכן

במאמר זה אנסה להראות שאיכא מסתברא, ש"והיה העקוב למישור" הוא יצירה ספרותית מוצלחת, בעלת רמה אמנותית גבוהה, ושהיא מציגה לפנינו דראמה יהודית במתכונת טראגדיה קלאסית. ב"דראמה יהודית" אני מתכוונת ל"עלילה יהודית מסעירה ומרגשת", עלילה שלשיאה-סיומה יש משמעות רק במסגרת חיים יהודיים על פי ההלכה היהודית. ו"במתכונת טראגדיה קלאסית" אני מבינה "מיבנה טראגדי",⁵ המקנה ליצירה את תכונות הטרעגיות המיוחדות לראגרי הטרעגדיה על-פי תורת הטרעגדיה הקלאסית, שמצאת את ביטוייה ב"פואטיקה" לאריסטו.

אתחיל בעניין השני, כי בו המפתח להבנת העניין הראשוני, ואראה שהיצירה "והיה העקוב למישור" אינה "סיפור ריאליסטי",⁶ כפי שיש שנוהגים לכנותו, אלא טראגדיה ממש, טראגדיה הערוכה לפי כללי תורת הטרעגדיה הקלאסית.

לפי תורה זו שורש הטרעגדיה ותשתית המיבנה התוכני שלה היא הפעוּת שטועה אדם, שאינו צדיק מושלם ואינו רשע גמור. צדיק גמור — אם אכן קיים אדם שהגיע למדרגה כזאת — אינו טועה אף פעם, כי הוא מושלם, כליל המעלות. מאידך גיסא, רשע גמור פועל בודון ומרשיע מתוך כוונה ומזימה. ועל כן אין לטעות הטרעגית, במובן שנותן לה אריסטו, תפקיד משמעותי בחייו. הטעות הטרעגית היא ביסודה ההטאה, התכוונות שנגגת של אדם-לא-מרושע למטרה מסוימת והחמצתה. טעות כזאת גובעת לרוב מעיוורון רוחני, מחוסר מידע נכון או משיקול-דעת מוטעה. אלה הם בדרך כלל נחלת האדם הבינוני הרגיל, הממוצע בין שני הקצוות הקיצוניים של הסולם הערכי של סוגי בני האדם,⁷ היא מעמדם אשר יהיה. בכדי להימנע מטעות דרושים לו לאדם שכל רחב וחודר, המקיף את כל הידע הדרוש לו וקולטו בצורה גבוהה, וכן גם כושר ביצוע מושלם, המסוגל להשתמש כהלכה בידע המתאים ובאמצעים ההולמים, מבלי להחטיא אף פעם ומבלי להיפגע על ידי שונות דבר. אולם תכונות אלה היותן מוגבלות ידיעתו של האדם במקום, בזמן ובנסיבות החיים, ועל כן הסרים לו הנתונים החיוניים לשיפוט נכון תמידי. באין אלה מועד האדם לטעויות ולכשלונות. הוא עלול להסיק מסקנות לא נכונות, להחליט החלטות לא מתאימות ולעשות מעשים המחטיאים את מטרותו ומזיקים לו.

את ההחטאה הזאת מגלמת הטרעגדיה. היא מציגה לפנינו אדם היוצא למסע — היא זה מסע של נדידה ממש או מסע סמלי של חתירה למטרה ושל מאמצים להשגת משימה חשובה. אולם מסע-חתירה-מאמצים אלה זרועים מכשולים ומוקשים — בחלקם כאלה המתרוצצים בתוך נפשו של הנוסע-החותר, וברובם כאלה הנערמים על דרכו על ידי כוחות חיצוניים.⁸ — ועל האדם להיאבק אתם. כך הופך מסעו לקרב, להתמודדות עם עצמו ועם אחרים, והוא מתנסה בניסיון קשה. כדי לעמוד בניסיון ולהצליח במיבתו העומד לפניו, חייב האדם לשקול יפה יפה את דרכו, לתכנן בהירות את פעולותיו ולפעול מתוך עוז רוח ורצון חזק. אך האדם הממוצע,⁹ המייצג את האופי המתאים לגיבור הטרעגדי, אינו יכול לרוב לבצע דרישות אלה. תמיד מתגלים בו איוו חולשה או איזה פגם הגורמים לכך שהוא שונה בחישוב דרכו, שאינו מתכנן כראוי את פעולותיו, ושבגלל החלטות לא-נכונות הוא מחטיא את מטרות מסעו. יתר על כן, יש והטעות הראשונה, שטעה הגיבור בראשית דרכו, גוררת אחריה שורה שלמה של טעויות הדוחפות אותו למבוי סתום ויוצרות טבעת חנק סביבו. אין, כשכל דרך סגורה בפניו — לצעוד קדימה אינו יכול, לחזור אחורנית נמנע ממנו ואף הסיאר על עמדו אין לו אפשרות,

5. מונח שחידשתי מן המלה "טראגדיה", כדי לייחד מונח לתכונות האופייניות לטראגדיה כיצירה ספרותית, לעומת המונח הנפוץ "טראגדיה" המשמש בלשון היומיומית והספרותית לציון דבר מצער, מכאיב, או קשור באסון. ראה בהערותי לתרגום הפואטיקה לאריסטו על ידי הוצאת הקבוץ המאוחד, 1977.
6. ראה, למשל, אברהם באנד בספרו האנגלי "נוסטאלגיה וסיוט לילה": מחקר בסיפורת של ש"י עגנון, הוצאת אוניברסיטת קליפורניה, ברקלי ולוס-אנג'לס, 1968, עמ' 86.
7. שני הקצוות הקיצוניים הם: האדם השלם, או הצדיק המושלם, הנמצא בשיא סולם הערכים של הדירוג האנושי, והאדם הפחות או הרשע הגמור, הנמצא בתחתיתו.
8. על פי הכלל הפיסיקאלי והחברתי שכל כוח מעורר כוח-נגד וכל פעולה מעוררת פעולת-נגד.
9. זה שמקומו באמצע הסולם, פחות או יותר, של הדירוג האנושי.

כי הטבעת הולכת ומתהדקת סביב צווארו — או נפקחות עיניו פתאום, והוא רואה מה עולל לעצמו. בהשקיפו בעיני רוחו מתופת התוצאות של שורת מעשיו אל תקוות ראשית דרכו, מבויקה בו ההכרה בטעות שטעה, והוא רואה בהירות לא רק את התוצאות המחריות של עובדות חייו, אלא גם את האלטרנטיבות המבטיחות של האפשרויות שעמדו לפניו בתחילה, ולבו נקרע בקרבו. הוא מרגיש "כמה חבל" שבחר בברייה הבלתי-נכונה, "כמה קל" היה (יחסית לסבלו הגורא אחר כך) שלא לבחור בברייה הבלתי-נכונה¹⁰ ו"כמה טוב" היה יכול להיות לו אילו בחר בזמן בברייה הנכונה. אך את הנעשה אין להשיב, ולאסונו של הגיבור הטרעגדי, שבא עליו בעטיה של טעותו, אין תקנה.

זוהי תמצית הטרעגדיה האנושית המגולמת בטרעגדיה הספרותית בעלילה שראשיתה בטעות גורלית וסופה בהכרה טראגית, המשטעת את נפש הגיבור ועושה את בשרו חידודים חידודים. עלילה זו, כוללת בתוכה יסודות נוספים, כגון: מעשה גורא, היפוך גורלי, סבל רב ופורענות. לא בכל עלילה טראגית מוכרחים להימצא כל ששת היסודות האלה. אך בהימצאם יחד, הם מכוננים את המיבנה הטרעגדי¹¹ המובהק, האופייני לדעת אריסטו לטראגדיה היפה והמעולה ביותר.

על מיבנה כזה מושתתת, לדעתי, יצירת עגנון "והיה העקוב למישור". חלקיה תואמים להפליא את המיבנה הטרעגדי המובהק, והעלילה המתלכדת מהם מציגה לפנינו טראגדיה עמוקה, היכולה להיחשב בין הטרעגדיות המעולות ביותר.

מנשה חיים, גיבור היצירה "והיה העקוב למישור", הוא אדם בינוני. הוא רחוק משלימות, מצד אחד, ומפחיתות ורשעות, מצד שני. בתחילת היצירה הוא מוגדר כ"איש יהודי כשר וישר"¹², עושה "צדקה וחסד"¹³, ואנו רואים שהוא מתפלל, לומד תורה ומשתדל לשמור על רמה, שהיא מעל לאמצע של סולם הערכים האנושי. תכונה זו מתאימה לגיבור הטרעגדי, שלפי תורת אריסטו צריך להיות "מסוג זה שאמרנו או, מוטב, טוב יותר מאשר גרוע יותר"¹⁴.

מנשה חיים יוצא לדרך, למסע של נודדים ממש. הוא שואף להיטיב את מצבו הכלכלי, ובהתאם לשיקוליו (המושפעים מרצונו של אשתו, מנימוקיה ומלחצה עליו) הוא מחליט לעזוב את ביתו-מבטחו, לנדוד מעיר לעיר ולקבץ נדבות לשיקום בית מסחרו. אולם מסעו זה מעמידו בניסיון קשה. למרות היותו ביסודו יהודי כשר והגון המשתדל לשמור על כבודו ועל נקייו כפיו, משפיעים עליו בטופו של דבר טלטולי הדרכים ושיחות הקבצנים, שאתם הוא מתחבר בגלל "המקצוע" המשותף, ומחלישים את כושר עמידתו בפני פיתויים — פיתויי החברה הסובבת אותו ומדוחי היצר הלוהט בקרבו. לאט לאט הוא מידרדר והולך, עד שיום אחד הוא מתפתה לדברי החנופה של קבצן אחד הלוטש עינו לכתב-ההמלצה של מנשה חיים. מנשה חיים מקבל את טיעונו, שמאחר שהוא (מנשה חיים) נתן דעתו לשוב לביתו, אין לו עוד צורך בכתב-ההמלצה. ואז מציע לו הקבצן למכור לו את כתב-ההמלצה הזו. בתחילה נרתע אמנם מנשה חיים ממעשה לא-כשר זה וחושש להעביר לאחר את כתב-ההמלצה, שהיה לו מעין תעודת-זהות, תעודה נכבדה שנכתבה על ידי רבו במיוחד לשמו. אך בהשפעת שידולי הקבצן מוותר מנשה חיים על דעתו ונענה להצעת הקבצן.

אחרי מכירת כתב-ההמלצה עומד מנשה חיים לחזור לביתו, אך הוא מחליט להתעכב עוד קצת בדרך על מנת ללכת לירידי הקרוב ולקנות שם סחורה בכסף שצבר. אולם בבואו לירידי נכונה לו שם אכזבה. החוות העלוכה, שסיגל לעצמו במאורגל בפשיטת יד, מטעה את הסוחרים והם אינם מעלים כלל על דעתם שעל עסקי מסחר הופיע בתגותם הקבצן המסכן. הם בטוחים שמגמת פניו היא לאסוף נדבות,

10. כדברי המחשבה של מנשה חיים גיבור "והיה העקוב למישור" בסוף דרכו, "כמה קל היה שלא יהא אותה מעשה נעשה", הוצאת תש"ג, עמ' קכ"ז, הוצאת תשל"ו בחוברת מיוחדת, עמ' 94. אין במהדורה ראשונה.
11. או בלשון אריסטו ב"פואטיקה" שלו — "מיבנה המעשים" או "מיבנה העלילה" הטרעגית.
12. והיה העקוב למישור, יפה, תרע"ב, עמ' 3.
13. שם.
14. אריסטו, פואטיקה, פרק י"ג, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1977, עמ' 37. ב"מסוג זה שאמרנו" מכוון אריסטו לסוג הממוצע, הבינוני, שעליו דיבר בקטע קודם.

וכל אחד מהם מתחיל להשליך לו מטבעות נדיבה. מרוב צער מושך מנשה חיים את ידו מרעיון קניית הסחורה, והוא מחליט להנות מפלאות השוק ומשעשועיו. כשמגיע הערב הוא חש רעב גדול, וכדי לנהוג את עצמו, הוא מרשה לעצמו להתפטם מסעודה גדולה ולסבוא משתייה הגונה, בייחוד שבעל הפונדק עומד עליו לשרתו ומפתחו בהגשת כל מיני מאכלים ומשקאות. לבסוף משתכר מנשה חיים עד אובדן חושיו ונדרם. כשהוא מתעורר בבוקר, הוא מוצא עצמו מושלך בכיבי השופכין של השוק ומנוער מכספו, פרי עמלו וטרחו במשך שנות קבצנותו, ומתפיליו היקרים, שארית זהותו העצמית וזיקתו לעמו. מרוב יאוש דוחה מנשה חיים את שיבתו הביתה ומתחיל שוב לחזור על הפתחים. ברבות הימים גוברים עליו געגועיו על אשתו, והוא שם פעמיו אל עירו וביתו. אך בהגיע לעירו ובהתקרבו לביתו מחוז חפצו, מגלה הוא למגינת לבו, שכל הקבצנים מוזמנים לסעודת מצוה של ליל שמירת הולד, שולד לאשתו מגישואיה החדשים, לאחר שהוא עצמו הוכרו למת על סמך כתב-ההמלצה שלו, שנמצא בבגדו של הקבצן שפיתחו למכור לו את כתב-ההמלצה ומת פתאום.

עד כאן רואים אנו שרשרת של טעויות גורליות, שגררו אחריהן ירידות רוחניות, מוסריות ופסיונות.¹⁶ טעותו הראשונה של מנשה חיים היתה בהחלטה לעזוב את הבית ולצאת למסע המשפיל של קיבוץ נדבות מבלי לחשוב על הסיכון הרב שבמסע זה. אמנם לפני שקיבל מנשה חיים החלטה זו, עמדה לפניו ברירה אחרת — להתפרנס ממלמדות. למרות שמקצוע זה לא הבטיח עושר רב כעיסוק במסחר, היה בו כדי לספק את מחייתו של אדם ולאפשר לו לחיות בכבוד. ומנשה חיים אכן נטה לבחור בכרייה זו ולעסוק במלמדות. אך בלחץ אשתו, המופיעה ביצירה כמפתה הראשון, ויתר מנשה חיים על תכניתו וקיבל את תכניתה.

ביותר זה, בו נתבטאה נטייתו של מנשה חיים להתפתות. מתחילה השורה של פיתויים וטעויות נוספים. מאחר שלא יכול לעמוד בניסיון הקשה שבו התנסה כפושט יד, לא ניצל מפני הטעות הבאה, שהיתה הפעם קונקרטיה ומכרעת יותר. טעות זו היתה מורכבת משיקול דעת מוטעה (שהתבטא בסברה שאינו זקוק עוד לכתב-ההמלצה ויכול הוא להפקירה) וממעשה גורא (שהתבטא בעצם מכירת כתב-ההמלצה, שהיא מעשה מרמה חסר אחריות והרה-סכנה לקיומו). מעשה זה טמן בקרבו את האפשרות למוטט על מנשה חיים את עולמו על ידי גרימת שינוי דראסטי ('היפוך', לפי מובחי אריסטו) במצבו המשפחתי. 'היפוך' זה יצא מן הכוח אל הפועל בשעה שהתארכה שהייתו של מנשה חיים בנכר. בהשתייה זו של שיבתו של מנשה חיים לביתו יש לראות טעות גורלית נוספת שלו. אף היא היתה מורכבת משיקול מוטעה וממעשה. השיקול המוטעה היה שעדיף לדחות בזמן קצר את החזרה הביתה על מנת לחזור לשם עם ידיים מלאות, עמוסות סחורה שנקנתה ביריד. והמעשה הגורא בעקבותיו — ההיגאלות במאכלי טריפה וההיטנות בשיכרות, שכתוצאה מהן איבד את כספו ותפיליו — הוכיחו שהשיקול לדחות קצת את השיבה הביתה היה מוטעה. דחייה זו היתה קריטית למנשה חיים. היא איפשרה למסקנה על מותו לקבל גושפנקא חוקית ומעשית גם יחד: חוקית — אשתו הותרה להינשא שנית; ומעשית — אשתו מצאה בעל אחר ונישאה לו כדת. כך החטיא מנשה חיים את מטרת נדודיו והחמיץ את האפשרות שהיתה לו לחזור בעוד מועד לביתו ולהציל את עצמו ואת אשתו מצרה גדולה.

החטאה והחמצה אלו נודעו למנשה חיים רק לאחר שחזר סוף-סוף לעירו והגיע כמעט אל סף ביתו. בהתקרבו לשם, מלא געגועים לאשתו וגדוש רגשות חמים ההומים את המיית האושר של הפגישה המיוחלת, ניתחה עליו בבת-אחת מהלומת הפתע — הידיעה על נישואי אשתו לאחר ועל לידת בנם, העומד להיכנס בביתו של אברהם איבני. או נעצר מנשה חיים ככוח מגנטי ממרוצו הנפשי למטרתו, הפך פגיו מנגה והחל לרוץ אחרונית ולברוח מכיוון ביתו ועירו הרחק מהמטרה שלשמה יצא למסע נדודיו, שבגללה עשה מה שעשה תוך כדי המסע ושלמענה חזר לאחר נסיונות ומכאנים קשים.

אולם התנסותו של מנשה חיים בנסיונות קשים לא תמה בזה. יתר על כן, הוטל עליו עתה להתנסות בחמור שבנסיונות האדם ולהיבחן בקשה שבהחלטותיו. בעוד שבנסיונות הקודמים ניתן היה לו להתגבר על הפיתויים המושכים, אילו הפעיל את רצונו העצמי ואת כוח שליטתו על עצמו; הרי במיבחן החדש שעמד לפניו עתה, לאחר שובו-בריחתו ממסע נדודיו, לא התגברות על פיתויים וגילוי

15. במראה, בהבעת פניו, בתנועותיו ובצורת התנהגותו.

רצון עצמי נדרשו ממנו אלא החלטה קשה ונואשת, החלטה שכל שתהיה גבונה וצודקת תהיה אכזרית ומוחצת ולא תיטיב את מצבו.

מיבחן זה הוא ניסיון יהודי אופייני, שאיננו מוצאים דוגמתו, אם אינני טועה, בשום טראגדיה של עמים אחרים. הוא מעוגן בהלכה היהודית וביחס שבינה לבין המציאות המעוותת של חיי מנשה חיים. מציאות שנוצרה באשמתו בגלל התפתותו ושגייתו, בגלל טעותותיו ומשגיו הגוראים. לפי ההלכה היהודית:

"האשה שהלך בעלה למדינת הים ואמרו לה / רש"י: בעד אחד: / מת בעלך ונישאת, ואחר-כך בא בעלה, תצא מזה ומוזה."¹⁶

פירושו של רש"י "לאמרו" — "בעד אחד" בא להסביר שבמקרה שלא היתה עדות ברורה של שני עדים כנדרש, אלא עד אחד בלבד העיד על מות הבעל, או מעיקר הדין לא היתה צריכה האשה להיות מותרת להינשא לבעל שני, כי רק "על פי שנים עדים... יקום דבר".¹⁷ אבל בכדי להקל על עגיונותה של האשה, התירו לה החכמים לסמוך על אותה עדות ולהינשא שנית, אך בתנאי ברור ומפורש שתהיה משוכנעת באופן אישי באמיתות העדות הבלתי-שלמה על מות בעלה. כדי לוודא שהאשה אכן תפעל מתוך שכנוע כן באמיתות העדות, ולא מתוך קלות ראש או אינטרסים, קבעו חז"ל, שמודיעים לה שהחיתר להינשא שנית ניתן לה בתנאי שאם יחזור אליה בעלה הראשון, תצטרך להתגרש גם ממנו וגם מבעלה השני. בלשון הגמרא מבוטא הדבר במשפט:

"מתוך חומרה שהחמרת עליה בסופו / = כלומר, שהוחרת אותה שתצא מזה ומוזה, / הקלת עליה בתחילה / = כלומר, התרת לה להינשא שנית."¹⁸

כיהודי שלמד תורה, חי חיים יהודיים (למרות מספר העבירות שעבר במסע נדודיו) וחשב במושגים של ההלכה היהודית, מכיר מנשה חיים הלכה זו.¹⁹ הוא יודע שאשה שנישאה לבעל שני בעוד בעלה הראשון חי עוברת על "לא תנאף" והבן הילוד לה מבעלה השני הוא ממזר. לפיכך ברורה לו חובתו להציל את אשתו מן החטא בו היא שרויה ולהכריז שהוא חי וקיים.²⁰ אולם או הצטרך אשתו להתגרש ממנו ומבעלה השני, אתו רואה היא חיים של נחת, ובנה יוכרו כממזר.

ואכן, ניסוחים עממיים של הסיפור בעברית וביידיש, כגון: "דער יורד" ביידיש; "היורד — נוסח ב'" בעברית; "בעקבות אגרת אחת" בעברית²¹ פותרים את הבעיה בדרך ההלכה היהודית: בהיודעות הבעל-החוזר לאשתו ובמתן גט על ידי שני הבעלים, או כמות האשה מרוב צער ובושה ובגירוש הבעל-החוזר מן העיר. גם בעיבודים ספרותיים של נושא זה בספרות עולם מתוודע בדרך כלל הבעל

16. יבמות, דף פ"ז, ע"ב ב'.

17. דברים י"ט, ט"ו.

18. יבמות, דף פ"ח, ע"א.

19. במהדורת תשי"ג ואילך כתוב: "הן גם כי אשובה אליה לא אועיל מאומה, כי קריינדיל טשארנא אסורה לי לעולם" (מהדורת תשי"ג, ע"ב קכב; מהדורת תשל"ו, ע"מ 88). במהדורות קודמות כתוב: "הן גם כי אשובה לא אועיל לרוחתי לישועתי כי כהן אני" (מהדורת תרע"ב, ע"מ 59). הפסקות "כי כהן אני", שנשמטה החל במהדורת תשי"ג, מראה שעגנון, שלא ידע בתחילה את המשנה הנ"ל, חיפש סיטואציה טראגית שאינה מאפשרת לבעל, שאשתו נישאה לאחר בטעות, לשאת שוב את אשתו. משנתברר לעגנון כי איסור זה חל על כל אשה מישראל ולא דווקא לאשת כהן, הוציא פסקה זו.

20. מעניין שביידיש משמעות הביטוי "לצעוק חי וקיים" היא — "הצילו!"

21. הסיפור היידי "דער יורד" יצא לאור בורשא ב-1855 על ידי יצחק מאיר דיק; שני הגיטות האחרים בעברית יצאו לאור ב"ספר המעשיות" שליטת מרדכי בן ישראל והוציא לאור בהוצאת דביר, תל-אביב, תרפ"ח. על הסיפור "בעקבות אגרת אחת" נאמר שם שהוא ראה אור בורשא ב-1898 במעשיות מהגדולים והצדיקים, ואילו כמקור של "היורד" — נוסח ב'" הוא ציין את "דער יורד", שפורסם בורשא ב-1855.

הראשון לאשתו, אך יחד עם זאת הוא מוותר עליה לטובת בעלה השני ולטובת הבן או הבנים שילדה לו, המוכיחים כי נשואים פוריים אלה מבוססים יותר מן הנשואים הקודמים.²² כך מוותר גיבור המלחמה של בלזק, קולונל שאבר, שנקבר בטעות עם יתר פצועי המלחמה וחזר לעולם החיים, על אשתו, שאותה אהב על אף נכליה ושפלותה.²³ כך מוותר מתיא פאסקל "המגוח" על אשתו, שממנה ברח ואלהי חזר, לטובת חברו שחזר אחריה עוד לפניו ונשאה לאשה בהיעדרו.²⁴ לגבי גיבורים מתים-חיים אלה לא קיימת הבעיה היהודית של אשת-איש וממור, ועל פי החוק שלהם הנשואים הראשונים תקפים וזכותו של הבעל הראשון לקבל בחזרה את אשתו.²⁵ אלא שכוחות החיים חזקים מהם. האשה אינה רוצה לחזור אל בעלה הראשון, ולבעל אין ברירה. הוא מוותר איפוא עליה לא מרצונו, לא על-פי בחירה בין שתי ברירות העומדות לפניו, אלא בכורח הנסיבות העובדתיות הפוטרות אותו מהתחבטות והתלבטות קודם החלטתו. נוסף לכך זוכה הבעל ביצירות אלו.²⁶ להיפגש בשונו עם האשה שאהב ולחוש שוב את רטט הרגשות, שקישרו אותם לפנים בחייהם המשותפים.

לא כן ביצירה היהודית "והיה העקוב למישור". כאן עומד מנשה חיים בפני דילמה הכופה עליו התלבטות קורעת לב קודם ההחלטה שיקבל. כל החלטה שיחליט תתחנך בבשרו החי כבסכין מושחות. והוא אף לא מרשה לעצמו את הרטייה המקלה לפצעו בצורת פגישה נרגשת עם אשתו ואפילו לא על ידי ראיה בלבד, שגם בה יש מעין פיצוי — אמנם שמץ של זכר פיצוי — לסבלו וייסוריו הגוראים.

החמרה עצמית כזאת מתוך בחירה של האדם בין ברירות שונות העומדות לפניו, איננה מגולמלת, עד כמה שידוע לי, ביצירות על נושא זה בספרות עולם. שם אין צורך בזה. שם דיו האסון, המתחולל על ראש הגיבור בגלל כרוח נסיבות החיים, כדי לאפשר למחברים לחבר סיפורים מעציבים. אולם עגנון אינו מסתפק בזה. הוא יוצר מנושא זה טראגדיה ממש, טראגדיה הנעוצה בטעות של הגיבור, כפי שמחייב המיבנה הטראגי לפי תורת הטראגדיה הקלאסית, ויחד עם זאת הוא נותן לה אופי יהודי מקורי, על ידי זה שהוא משתית את המיבנה הטראגי על בעיה יהודית שיש לה משמעות אך ורק בחיים יהודיים על פי התייחסות היהודית ואמונותיה.

הבעיה העומדת בפני מנשה חיים היא איך למלא אחר התביעה שתובעת ההלכה היהודית מיהודי שהסתבך בסיטואציה הנפשעת, שאליה הוא נקלע, מבלי לצער את יקיריו הקשורים לסיטואציה זו ומבלי להניק להם. בעיבודים הלועזיים של נושא המת-החי בספרות עולם אין בעיה זו קיימת. שם ברור לבעל הראשון החוזר מדרכו, שאם הוא רוצה בטובתה של אשתו, עליו להסתלק מדרכו. ואכן כך נוהגים מתיא פאסקל "המגוח" וקולונל שאבר שעלה מקברו, שנפגשו עם נשותיהם, ואגור ארזן שחזר ממצולות ים וראה את אשתו בהיחבא מבלי שידעה על כך. לעומתם מנשה חיים אינו יכול להסתפק בכך. לפי חוקי דתו אינו יכול להסתפק בהיעלמות מדרכה של אשתו והוא חייב לתת גושפנקה רשמית — גט — להסתלקותו ממנה. אבל בזה הוא מעמיד גם אותה באור זרקורי החוק, והיא חייבת, כמוסבר לעיל, להתגרש גם מבעלה השני, שלו נישאה בעוד בעלה הראשון חי ונשוא לה.

כאן הדילמה הקשה שאותה צריך מנשה חיים לפתור. מצד אחד, הוא יודע שכל עוד הוא חי, נשואה אשתו לשני בעלים ושרויה בחטא הניאוף. מבחינה זו, בחינה פנימית-עניינית וחוקית, מצבה רעוע, ושומה עליו להצילה ממצב ביש זה, כמו שדורש החוק, חוק ההלכה היהודית, שחיינו מכוונים על ידו.²⁷

22. הד לכך אגו מוצאים בדברי מנשה חיים: הן גם פרי בטן לא מנע אלקים ממנה אשר לא היתה כזאת כל הימים שהיתה שרויה עמי בכשרות" — הוצאת תשי"ג, עמ' קכ"ב (הוצאת תשל"ו, עמ' 88). החלק הראשון של המשפט: "הן גם פרי בטן לא מנע ממנה" בא גם בהוצאת תרע"ב, עמ' 59.
23. ראה "קולונל שאבר" לבאלזאק, 1832.
24. ראה "מתיא פאסקל המגוח" לפיראנדלו, 1904.
25. כפי שנאמר מפורשות במתיא פאסקל המגוח, למשל, מפי המשפטן אחיו של מתיא פאסקאל.
26. ראה הערה 23 שהזכרתי לעיל. ראה הערות 23 ו-24.
27. בדרך כלל, ואין בעבירות שעבר לא במזיד כדי להפקיע את זיקתו לחוק זה.

אך מצד שני, היה אשתו חיים מאושרים ומוצלחים, יש לה בעל, פרנסה וילד. מבחינה זו, בחינה הייצוגית-עובדתית, מתנהלים חייה, נעדרי הידיעה על קיומו, בנחת ובכבוד. ואם יצילה מנשה חיים ממצב החטא בו היא שרויה, על ידי הודעה על קיומו והסקת המסקנות הנובעות מכך, יהרוס את חייה העובדתיים ויפרקם: לא יהיה לה בעל, תחסר לה פרנסה ובנה יודע כממור שאינו ראוי לבוא בקהל ישראל. יתר על כן, גם מבחינה פנימית לא תהיה לה תקומה. היא לא תינקה מן הפגם של "מי שהיתה נשואה בבת-אחת לשני בעלים" ומן החרפה וההשפלה התברתית הכרוכים בפגם זה.

מנשה חיים מכיר באחריותו לכך.²⁸ הוא יודע שהיהדות מחייבת כל אדם מישראל לנהוג זהירות במעשיו ולשקול בכובד-ראש כל צעד לפני שהוא צועד, אחרת יצטרך בבוא היום לתת את הדין על כך. והנה הגיע יום דינו. נהיר לו עתה שהוא לא היה זהיר במעשיו והקל ראש בצעדיו, והוא מוכן להתוודות על עבירותיו ולשאת בעונשו.

אבל עגנון מציב את מנשה חיים בסיטואציה יהודית, המקשה עליו מעשה זה. כי ברגע שישא את עונשו, תסחף גם אשתו לעונש קשה משלו. וזאת רוצה הוא למנוע בכל מחיר. באהבתו לאשתו משתדל הוא לחפות עליה ועל בנה ולהצילם מחרפה ומחסור, ובייחוד מן הצער הטורף את הלב ומבלבל את הדעת בעקבותם. אך כיצד יעשה זאת?

כיהודי מאמין היודע עתה במלוא ההכרה, שאדם אחראי למעשיו, ברי לו שעליו לקיים את מה שההלכה דורשת ממנו: לא לדחות את ההודעה על קיומו. אך כבעל אוהב אינו יכול לעשות זאת. הוא מתלבט, מחפש מוצא. אך אין לו. הוא מגיע למבוא סתום, dead end, במלוא המשמעות של המלה: לסיום של מוות, כלומר, למסקנה שמוותו האמיתי, לאחר שמת כבר מיתה מדומה, הוא הפיתרון לבעיה. ברגע שימות, לא תהיה עוד אשתו נשואה לשני הבעלים, כי בעלה הראשון יהיה מת באמת, ואיש לא ידע שאכן היה עוד חי בזמן נשואיה השניים (שהתבססו על הטעות שבמסקנה הכוזבת על מותו).

מנשה חיים מחליט איפוא להמית את עצמו ולמנוע כל אפשרות של גילוי עקבות קיומו. אך כאן שוב ניצב הוא בפני דילמה יהודית. לפי ההלכה היהודית אסור לו לאדם מישראל לאבד את עצמו לדעת. חייו אינם ברשות עצמו והריגה עצמית אף היא נחשבת לרצח, שהוא אסור על כל אחד ואחד.

מנשה חיים שוב אינו רוצה לעבור עבירה זו של איבוד עצמו לדעת. אך איננו יכול להימנע ממנה. איננו רוצה לעשות אקט הפגנתי נגד בוראו ולהוסיף עבירה על שורת העבירות, שמהן שב בתשובה בהרטה ובייסורים, אך איננו מסוגל לעשות את מה שהחוק, החוק היהודי, דורש ממנו.

הקונפליקט שבין החוק והלב הוא נושא שנתגלם בטראגדיות רבות בספרות עולם החל מתקופת יוון. אך בעוד שסופוקלס, למשל, השאיר בידי הגיבורים הנקלעים בין החוק והלב את הברירה לבחור בדרך שתאפשר להם לחיות חיים תקינים (אלא שהם העדיפו דרך אחרת על פניה, מתוך הכרה וסיפוק שהם בוחרים בדרך הנראית להם), הרי הקונפליקט בנפשו של מנשה חיים הוא אכזר מכל, באשר אינו מותיר לו שום ברירה לחיים תקינים ושום תקוה לקבלת סיפוק אמיתי ממעשהו.

זוהי סיטואציה טראגית ביותר שיכול אדם אי פעם להגיע אליה. גם אם רוצה הוא לוותר על חייו למען האדם היקר לו ביותר בעולם, איננו יכול. לא די בואת שנאלץ הוא להגיע למסקנה שכדי להציל את אשתו עליו לוותר על עצמו ויתור גמור ולהקריב את חייו, אלא שידוע הוא שגם ויתורו זה, כיתר היתורים שויתר בעבר, לא יוכוה בשכר כלשהו אלא יטיל עליו עונש, עונש כבד ביותר. כריתת שמו וכרוז מן העולם הזה והעולם הבא גם יחד.

האין זו טראגדיה יהודית מובהקת? מכיוון שהטראגדיה בכלל מציגה לנו לא מה אדם צריך לעשות אלא מה הוא עלול לעשות,²⁹ כשהוא נקלע למצבים בעייתיים, מראה לנו טראגדיה יהודית אלו עבירות

28. על אף חלקה של אשתו, שדחפה אותו לחיי קלון על ידי שידוליה שילך לפשוט יד.

29. אריסטו, פואטיקה, פרק ט', עמ' 33.

לואיס לנדאו

בין מופסאן לעגנון - מן ה"שיבה" עד "והיה העקוב למישור"

שבתאי. עגנון עצמו נזקק במישורין לנושא זה: עוד פעם אחת, בסיפורו "פרנהיים".

אחת ההדגמות הנאות ביותר לדבריו הפארא-דוכטאליים והקיצוניים במקצת של אוסקר ויילד, אשר הובאו כמוטו לרשימתנו, מזומנת לנו תוך כדי עמידה על הדימויו והשוני שבין "השיבה" למופסאן ל"והיה העקוב למישור" לעגנון. אין לדבר בוודאות על יחסי משפיע-מושפע. אפשר כי עגנון לא הכיר כלל את סיפורו של מופסאן בבואו לכתוב את "והיה העקוב למישור". מכל מקום, לפנינו שתי יצירות-מופת הרחוקות זו באורח קוטבי בדרך הטיפול של מתבריהן באותו נושא. עיון משווה בשני הסיפורים האלה, הוא מטרת רשימתי.

"השיבה" נכתב ב-1884. כמרבית הסיפורים הקצרים של מופסאן ראה אור תחילה באחד העיר-תונים היומיים של צרפת. המסגרת הוירנאליסטית השפיעה לא רק על אורכו של הסיפור, כי אם גם על צורתו. "השיבה" - כשאר סיפוריו של מופסאן - אינו עולה על שלושת אלפים מלים. יש בו מסממני הסיפור שבעל-פה או לפחות, מן התכונות של סיפור שאפשר לקרוא בקול מבלי להגיע את השומע על ידי רטיות תיאוריות נרחבות או דיגרסיות האופייניות לספרות שבכתב. הוא ממוקד כולו באירוע מרכזי אחד: מעמד ההתודעות של הבעל האובד. הלשון ישיבה, פונקציונאלית, רבויית פעלים, שקופה, דלה, כמעט עילגת במכוון. אין היא זורמת, אלא כמו נחצבת באיטיות ממצב עני בחומרים. המשפטים קצרים, פאראטקטיים. הריתמוס מקוטע. לשונו של המספר ולשונו של דמויותיו נמצאות כמעט באותה רמה של פשטות קמאית. סגנונו של מופסאן הוא כעין מחאה אמנותית כנגד "הכתיבה האמנותית" גדושת האורנאמנטים הריטוריים. בעקבות עצותיו של פלובר, מורו הגדול, כותב מופסאן: "והיה אשר יהיה הדבר אשר בר-

"המקוריות שאנו דורשים מהאמנות היא מקוריות של טיפול. לא של נושא. רק חסרי הדמיון - ממצויים. האמן האמיתי ניכר בשימוש שהוא עושה במה שהוא נוטל והוא נוטל הכל".

(אוסקר ויילד)

סיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור" מקיים זיקה כפולה, הן למקורות יהודיים-עממיים, מהם שואב עגנון את סיפור המעשה, הן ליצירות דמויות-נושא בספרות העולם. מוטיב השיבה של אדם שנחשב למת אל ביתו והגילוי שהוא מגלה, כי אשתו נישאה לאחר, יש בו עוצמה גנראטיבית כמעט בלתי נדלית. הביקורת העברית עמדה מזה כבר על קווי-דימויו של "והיה העקוב למישור" ליצירות כגון "קולונל שובר" בלוק; "הגנון ארדן"; "המת-החי"; לטולסטוי,² אך הרשימה עדיין ארוכה וניתן להוסיף עליה כהנה וכהנה, החל ב"מתיא פסקל המנוח" לפיראנדלו³ וכלה בקורות הדוד לאור ב"זכרון דברים" ל-

1. ראה: א' יערי, "מסיפור עממי לסיפור אמנותי", דבר, (כט באב, תרצ"ח); ל' לנדאו, "מקורות ופסבדו-מקורות ב"והיה העקוב למישור" לש"י עגנון, הספרות, 26 (תשל"ח) עמ' 130-94.
2. ראה: פ' לחובר, "והיה העקוב למישור", בתוך ראשונים ואחרונים, א, דביר אביב תרצ"ד, עמ' 173-178; י' פייכמן, בבית היוצר, תל-אביב תשי"ט, עמ' 120-124; א"מ הבר-מן, "על ספרו הראשון", הארץ (ח באב תש"ח).
3. בסיפורו של פיראנדלו "החיה והנפטר", התחלפו הדמויות: האשה האובדת מגלה כי בעלה נישא בהיעדרה לאחותה. ראה: סיפורים (תירגום: מ' הרטום), תל-אביב תשל"ו.

מבחינה יהודית עלול לעבור גיבור טראגי יהודי, המסתבך במצב דילמי, ומהם נסיונות פתרונו במסגרת עולמו היהודי.

מנשה חיים אינו מוצא פיתרון מעשי למצבו והוא מחליט לא לעשות מאומה: לא להודיע על קיומו, מצד אחד, לא לאבד את עצמו לדעת, מצד שני, אבל גם לא לדאוג לקיומו ולצורכי גופו, מצד שלישי. מוות טבעי בתהליך אטי הוא הדבר שאליו הוא נושא עכשיו את עיניו, והוא מתחיל לברוח גם מעצמו, על ידי היחלשות (בשל אי-אכילה ואי-שתייה) והתאפסות גמורה, שעל ידו הוא עושה דין לעצמו, אך גם מציל מיד הדין את גורל יקיריו.

אמנם גם המתה עצמית על ידי הזנחת צורכי הגוף היא עבירה יהודית. ההלכה היהודית מחייבת את היהודי לדאוג לצורכי גופו ולשמור על צורתו, כי האדם נברא בצלם אלוקים. אך מנשה חיים רואה בפיתרון זה את הרע במיעוטו ומצפה לכך שהקב"ה יגאל את נפשו מגופו ומן הייסורים הנוקבים שאולי ימרוק את עווננו.

לא צדקו איפוא שמעון מנחם לאור בשעתו ופרופ' דב סדן בשעתנו בביקורתו האומרת שסוף היצירה "והיה העקוב למישור" "אינו ראוי לאיש ירא וחרד כמנשה חיים"⁴ ו"אינו מתאים לרוח היהדות"⁵ ועל כן הוא "כישלון".⁶ אדרבה, דווקא משום שמנשה חיים היה ביסודו "איש ירא וחרד", מקבל סוף חייו, שאילו הגיע, אחרי הידרדרותו ונסיונותיו להיחלץ ממנה, משמעות טראגית מיוחדת. סוף זה משלים את המעגל של עליה טראגית יהודית, שניתן להבינה אך ורק במושגים יהודיים,⁷ בהווי יהודי ובדרכי חשיבה של יהודי המאמין בערכים יהודיים. גם להמשך הטענה של לאור "איש צדיק ותמים יודע בעצמו שהוא חי... להרבות ממורים בישראל ו" אין שחר. כי גם אם היה מנשה חיים מודיע על קיומו ואשתו הייתה מתגרשת משני הבעלים, הייתה נפתרת בזה אך ורק הבעיה של אשת-איש אך לא הבעיה של ממור, שכבר נולד לפני בואו ולא היה מועיל דבר לתקנתו. ואשר לעצם היסוד של לידת הממור ביצירתו של עגנון, הרי לא עגנון המציאו. הוא היה כבר קיים כיסוד עלילתי בסיפורים העממיים על נושא זה שהתהלכו בחברה היהודית בגולה,⁸ ונגדם לא אמרו לאור וסדן דבר!

שלישית, אם על כתיבת היצירה "והיה העקוב למישור" או על סופה הצטער עגנון "כל ימיו",⁹ כדברי סדן, או אולי על הביקורת הקטלנית נגדה - זאת קשה לברר היום. מה שברור מעל לכל ספק הוא, שביצירה זו בא לידי ביטוי כשרונו הספרותי-אמנותי המיוחד של עגנון, כישרונו הניכר לא רק בוואריאציות המעניינות של גירסתו לסיפור העממי הידוע, אלא באופי הטראגי-היהודי המיוחד שהקנה לחומרים עממיים שנתעצבו בידי לטראגדיה יהודית עמוקה.

(אוניברסיטת בר-אילן)

30. ראה לעיל עמוד 1, הערה 3.

31. שם, הערה 4.

32. שם, שם.

33. וכי איזו משמעות יש למושגים כמו "ממור", "תצא מזה ומוזה", האיסור לאיבוד עצמי לדעת, בעלילתיהם של גיבורים לא-יהודיים בספרות עולם?

34. כפי שראינו בסיפורים העבריים והיידיים הנזכרים לעיל. ראה הערה 21.